

Intertextual Study of Travelogues of Women and Men of the Qajar

Mahboobeh Mobasheri^{*}, Majid Houshang^{**}

Marziyeh Mohammadi^{***}

Abstract

In examining the travelogues of women and men during the Qajar era from an intertextual perspective, the linguistic and gender differences are highlighted, and by analyzing these linguistic differences, a deeper understanding of linguistic transformations and changes in the Qajar period is pursued. The case studies of this research will include the travelogues of Hajiyeh Khanom Shirazi, Sakineh Sultan Vaghareh-ol-Dowleh, Mirza Nasrollah Tabatabai Diba, and Sultan Mohammad Mirza Qajar; and in this examination, the syntactic, lexical, and structural differences between these two groups contribute to clarifying the social and cultural characteristics of that time, enriching the Persian language and highlighting expressive differences in writing styles. Particularly, these differences can also be beneficial for contemporary Iranian literature and linguistics studies, as they allow for a more precise understanding of the evolution of language and writing styles during that period. This research, conducted through a descriptive-analytical method with an emphasis on the intertextual approach, has reached the conclusion that men's travelogues utilize a more formal, complex, and analytical language, employing precise and technical vocabulary that allows for detailed descriptions and analyses of events and situations. In contrast,

^{*} Associate Professor of Persian Language and Literature, Alzahra University, Tehran, Iran,
mobasheri@alzahra.ac.ir, ID: 0000-0002-7071-037X

^{**} Assistant Professor of Department of Persian Language and Literature, Alzahra University, Tehran, Iran
(Corresponding Author), m.houshang@alzahra.ac.ir, ID: 0000-0002-9942-8685

^{***} Master's Degree in Persian Language and Literature, Faculty of Literature, Alzahra University, Tehran,
Iran, m.mohammadi20176@gmail.com

Date received: 29/06/2025, Date of acceptance: 20/09/2025

women's travelogues feature simpler and more fluid language, focusing more on expressing personal experiences and individual emotions. Women's sentences are shorter and more direct, whereas men use more complex sentences to provide more precise analyses. Additionally, in women's travelogues, there are clear reflections of inner thoughts and personal feelings, and traveling is perceived as an opportunity for self-exploration and reconsideration of social and personal roles. In contrast, men's travelogues focus more on recording objective observations and external reports, emphasizing realism and external analyses.

Keywords: Intertextual criticism, linguistic transformation, travel writing, Qajar.

Introduction

Travelogues have long been among the most important literary and historical genres across many cultures and eras, in which authors describe their personal experiences, observations, and feelings during journeys to various lands. The language of Qajar men's travelogues—particularly those authored by diplomats, military men, and merchants—was often formal and scholarly, focusing primarily on political, economic, and geographical aspects. These accounts, written as detailed reports of different parts of the world, utilized plain language and logical analysis to convey information. In contrast, Qajar women's travelogues, which were composed under stricter social and cultural constraints, tended to feature more complex language and emphasized psychological experiences and emotional descriptions. Owing to their unique societal status, Qajar women often found themselves in circumstances where realistic and documentary reporting was limited; thus, their works relied more on social critique and personal depiction. A salient feature of Qajar women's travelogues is their articulation of individual challenges and personal struggles. This study, therefore, seeks to explore how linguistic structure and descriptive aspects in travelogues by Qajar men and women are shaped by the prevailing social system and cultural conditions. It also investigates what affinities and distinctions exist between these two spheres.

Materials & methods

Introduced by Julia Kristeva in the late 1960s, drawing on the theories of Bakhtin and Saussure, the concept of intertextuality frames knowledge as enabling the meaning-making of texts. Kristeva views "intertextuality" as indicative of the dialogic nature of language, where a literary text is no longer regarded as unique and

autonomous, but as the product of a constellation of prior codes, discourses, and texts. Thus, intertextuality challenges conventional notions of textual boundaries, positing that meaning cannot be confined within a single text. The French approach, associated with Kristeva, is predicated on the influence of texts upon each other, whereas a different perspective emerged with Roland Barthes, leading to the American approach. Barthes made a distinction between the concept of intertextuality and the study of the mutual influence of works, asserting that the latter is a field of past research. As a result, a new generation of scholars now understands intertextuality as a dialogue between texts, emphasizing comparative meanings arising from textual encounters. Similarities and differences, therefore, are analyzed to examine both shared and divergent structural and thematic elements. In American intertextuality, the understanding of each text is like a chain linking it to other texts, with no end in sight. This research adopts this approach to investigate linguistic evolution in the travelogues of Aliyeh Khanom Shirazi, Sakineh Soltan Vaghar-od-Doleh, Mirza Nasrollah Khan Tabatabaei Diba, and Soltan Mohammad Mirza Qajar.

Discussion & Result

Researchers assert that women use ambiguous words more frequently than men, often opting for indirect and unclear language. In contrast, men prefer precise, referential terms. The prevalence of ambiguous language in Qajar women's prose can be attributed to the era's social and cultural constraints. In the travelogue of Aliyeh Khanom, such language is notably frequent, whereas it appears least in Nasersaltaneh's account. Aliyeh Khanom continually references her own mental unrest, which diminishes her focus on accurate narration and increases her reliance on vague terms.

Women show a greater tendency to use oaths and religious pledges. The inclusion of such expressions in Qajar women's prose is notable, reflecting the beliefs, emotions, and cultural atmosphere of their era.

Women's language in expressing emotions, opinions, and feelings is distinct from that of men. The differences result in notable discrepancies between male and female texts. Among the four analyzed travelogues, such emotional vocabulary is most frequent in Aliyeh Khanom's account and nearly absent in Seif-od-Doleh's travelogue. The difficult journey experienced by Aliyeh Khanom and her low threshold for endurance led her to repeatedly voice her emotions in her writing.

Linguists note that women are intrinsically more polite in speech, reflecting societal expectations. Social control mechanisms lead to less frequent use of invective in female-authored texts. Contrary to the initial hypothesis, which assumed higher prevalence in men's texts, the greatest amount of cursing appears in Aliyeh Khanom's work.

The use of Arabic terms and compound words signified educational level and cultural capital. In the Qajar period, proficiency in Arabic and its application in writing conferred social prestige. Men, having greater access to religious and jurisprudential texts, naturally employed more Arabic-derived vocabulary. However, compared to earlier prose, the use of Arabic terms in Qajar texts is relatively reduced; yet, this remains more common in male-authored texts.

Words and phrases related to Qajar women's lived experiences are specifically meaningful in some texts, reflecting daily life, domesticity, child-rearing, family customs, and female relationships.

Women are found to use tentative adverbs (e.g., "perhaps," "apparently") more often., this may be due to uncertainty and lack of confidence, a trend echoed in travel narratives.

Some argue for subtle differences in sentence structure between men and women, while others propose that differences are only quantitative. Qajar men's travelogues feature more declarative and expository sentences—formally structured to report facts and analyze events. Women's texts, in contrast, employ more emotionally expressive and shorter sentences, a likely result of social limitations that compelled brevity and focus.

Qajar women's prose exhibits pronounced orality, reflecting daily life and personal experiences.

Conclusion

- A) Written Language: Men's travelogues feature formal, complex language; women's writing is simpler and more conversational, fostering intimacy and relatability due to their focus on personal emotions.
- B) Syntax: Men's sentences are complex and compound, while women's are short, direct, and easily comprehensible.

- C) Lexicon: Women use more ambiguous words; men opt for precise, referential terms. Naser alsaltaneh's account employs the greatest range of Arabic and dialect words.
- D) Narrative Style: Men's narratives are indirect and analytical; women's are direct and personal. Women recount their experiences vividly, while men focus externally on events, people, and places, seldom reflecting on their inner emotions.

Bibliography

- Allen, Graham. (2006). *Intertextuality*, translated by Payam Yazdanjoo, Tehran: Nashr Markaz . [in Persian]
- Ahmadi, Babak. (2014). *Structure and Interpretation of Text*, Tehran: Nashr Markaz. [in Persian]
- Fotouhi, Mahmoud. (2011). *Stylistics: Theories, Approaches and Methods*, Tehran: Sokhan. [in Persian]
- Lakoff, Robin. (2003). *Language and Women's Place*, translated by Maryam Khodadadi & Yaser Pour Esmaeil, Tehran: Negah. [in Persian]
- Namvar Motlagh, Bahman. (2015). *An Introduction to Intertextuality, Theories and Applications*, Tehran: Sokhan. [in Persian]
- Seraj, Seyyed Ali. (2015). *Women's Discourse: The Evolution of Female Discourse in the Works of Iranian Women Writers*, Tehran: Roshanegaran and Women's Studies. [in Persian]
- Sakineh Soltan (Vaghar-od-Doleh) (2022) *Khanom, Farda Koch Ast*, edited by Zahra Salehi Zadeh, Tehran: Nashr Ataraf. [in Persian]
- Soltan Mohammad Mirza (Seif-od-Doleh) (1985) *Safarnamehye Seif-od-Dolehalso*, edited by Ali Akbar Khodaparast, Tehran: Nashr Ney. [in Persian]
- Shirazi, Aliyeh Khanom. (2018). *Chador Kardim Raftim Tamasha*, edited by Zohreh Torabi, Tehran: Nashr Ataraf. [in Persian]
- Tabatabaei Diba, Mirza Nasrollah Khan. (2012). *Safarnamehye Naseri*, edited by Rasoul Jafarian, Tehran: Research Documentation Center of Islamic Republic Library, Museum and Documentation Center. [in Persian]
- Trudgill, Peter. (1997). *Sociolinguistics: An Introduction to Language and Society*, translated by Mohammad Tabatabai, Tehran: Agah. [in Persian]

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

بررسی بینامتنی در سفرنامه‌های زنان و مردان دوره قاجار

محبوبه مباشری*

مجید هوشنگی**، مرضیه محمدی***

چکیده

در بررسی سفرنامه‌های زنان و مردان دوره قاجار تفاوت‌های زبان‌شناختی و جنسیتی برجسته است. بویژه در سفرنامه عالیه خانم شیرازی، سکینه سلطان وقارالدوله، میرزا نصرالله طباطبایی دیبا، سلطان محمدمیرزا قاجار، تفاوت‌های نحوی، واژگانی و ساختاری میان این دو گروه، علاوه بر روشن‌سازی ویژگی‌های اجتماعی و فرهنگی آن دوران، به غنای زبان فارسی و تفاوت‌های بیان‌گرایانه در سبک‌های نوشتاری کمک می‌کند. حال این پژوهش که به روش توصیفی تحلیلی و با تأکید بر رویکرد بینامتنی صورت پذیرفته، بدین نتایج دست یافته است که سفرنامه‌های مردان بیشتر از زبان رسمی، پیچیده و تحلیلی بهره می‌برد، با استفاده از واژگان دقیق و فنی که به توصیف و تحلیل مفصل رویدادها و موقعیت‌ها می‌پردازند. در مقابل، سفرنامه‌های زنان بیشتر بر روی بیان تجربیات شخصی و احساسات فردی متمرکز هستند. جملات زنان کوتاه‌تر و مستقیم‌تر است، در حالی که مردان برای ارائه تحلیل‌های دقیق‌تر، از جملات پیچیده‌تری استفاده می‌کنند. همچنین، در سفرنامه‌های زنان، تأملات درونی و بازتاب احساسات شخصی به‌وضوح دیده می‌شود و سفر به‌عنوان فرصتی برای جست‌وجوی خود و بازاندیشی در مورد نقش‌های اجتماعی و شخصی تلقی می‌شود.

* دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران، mobasheri@alzahra.ac.ir

ID: 0000-0002-7071-037X

** استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران (نویسنده مسئول)،

ID: 0000-0002-9942-8685 m.houshangi@alzahra.ac.ir

*** کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران،

m.mohammadi20176@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۴/۰۸، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۲۹

در مقابل، سفرنامه‌های مردان بیشتر بر ثبت مشاهدات عینی و گزارش‌های خارجی متمرکز هستند، با تأکید بر واقع‌گرایی و تحلیل‌های بیرونی.

کلیدواژه‌ها: تحول زبانی، زبان زنان و مردان، سفرنامه نویسی، حج، قاجاریه.

۱. مقدمه و طرح مساله

سفرنامه‌ها از مهم‌ترین انواع ادبی و تاریخی در بسیاری از فرهنگ‌ها و دوران‌های مختلف بوده‌اند که در آن‌ها نویسنده به توصیف تجربیات، مشاهدات و احساسات شخصی خود از سفر به سرزمین‌ها می‌پردازد. در دوران قاجار، سفرنامه‌ها به‌ویژه در قالب متون غیررسمی، بازتاب‌دهنده تحولات اجتماعی، سیاسی و فرهنگی دوران خود بودند و این ویژگی‌ها در سفرنامه‌های زنان و مردان قاجار به‌طور قابل توجهی متفاوت از یکدیگر ظاهر شده‌اند. از سویی، نظریه بینامتنیت، که یکی از رویکردهای بنیادی در نقد ادبی معاصر است، به‌طور خاص بر روابط میان متون مختلف تأکید دارد. این رویکرد به ما این امکان را می‌دهد که سفرنامه‌ها را نه به‌عنوان متون مستقل بلکه در ارتباط با دیگر متون اجتماعی، فرهنگی و سیاسی دوره قاجار مورد تحلیل قرار دهیم. بر اساس این نظریه، هر متن به‌ویژه در صورتی که با فرهنگ‌های مختلف و زمینه‌های اجتماعی و سیاسی در ارتباط باشد، نمی‌تواند بدون توجه به تأثیرات متقابل آن با سایر متون و زمینه‌ها مورد مطالعه قرار گیرد. بنابراین، بررسی سفرنامه‌های قاجاری باید از منظر ارتباطات بینامتنی صورت گیرد تا بتوان به درک دقیق‌تری از معنا و ساختار این متون دست یافت. این پژوهش به‌ویژه بر آن است که نشان دهد چگونه سفرنامه‌ها، با توجه به شرایط اجتماعی و روان‌شناختی نویسندگان، می‌توانند بازتاب‌دهنده تعاملات فرهنگی و دیدگاه‌های سیاسی آن دوره باشند.

در دوره قاجار، زبان فارسی دچار تحولاتی شد که به‌ویژه در سفرنامه‌ها مشهود است. زبان سفرنامه‌های مردان قاجار، به‌ویژه در میان دیپلمات‌ها، نظامیان و تجار، غالباً به‌صورت رسمی و علمی بود و بیشتر بر جنبه‌های سیاسی، اقتصادی و جغرافیایی تمرکز داشت. این سفرنامه‌ها، که به‌عنوان گزارش‌های دقیق از مناطق مختلف دنیا نوشته می‌شدند، بیشتر از زبان ساده و تحلیل‌های منطقی برای ارائه اطلاعات استفاده می‌کردند. در مقابل، سفرنامه‌های زنان قاجار که به‌ویژه در شرایط محدودتری از نظر اجتماعی و فرهنگی نگارش می‌شدند، معمولاً دارای زبان پیچیده‌تری بودند که بیشتر به تجربیات روان‌شناختی و توصیف‌های احساسی پرداخته‌اند. زنان قاجار به دلیل وضعیت اجتماعی خاص خود، غالباً در

موقعیت‌هایی قرار داشتند که امکان گزارش‌های واقع‌گرایانه و مستند برایشان محدود بود و بیشتر بر نقد اجتماعی و توصیف فردی تکیه می‌کردند. یکی از ویژگی‌های مهم سفرنامه‌های زنان قاجار، بیان چالش‌های فردی و شخصیتی آنهاست. این متون اغلب از درون‌مایه‌های تضادهای فرهنگی و نارضایتی‌های اجتماعی برخوردار بودند و در آنها می‌توان ردپای اضطراب‌های روانی و تفاوت‌های جنسیتی را مشاهده کرد. سفرنامه‌نویسان زن معمولاً با استفاده از زبان پیچیده، احساسات درونی خود را از تجربه سفر و تعامل با دنیای خارج از مرزهای ایران بازگو می‌کردند. در این متون، تردیدهای روان‌شناختی، نگرانی‌ها و مقایسه‌های فرهنگی به‌طور ضمنی و غیرمستقیم مطرح می‌شدند.

تحلیل زبانی در این پژوهش، از آن جهت اهمیت دارد که به ما کمک می‌کند تا با بررسی ساختارهای زبانی، انتخاب واژگان و نحوه بیان احساسات در سفرنامه‌ها، تفاوت‌ها و شباهت‌های ذهنی نویسندگان مرد و زن را درک کنیم. بررسی زبانی این متون به‌ویژه در دوره قاجار می‌تواند تصویری واضح از نحوه نگرش به خود، دیگران و دنیای بیرون در ذهنیت نویسندگان فراهم آورد. مسأله این پژوهش، آن است که نشان دهد ساختار زبانی و وجه توصیفی چگونه در سفرنامه‌های مردان و زنان قاجار تحت تأثیر نظام اجتماعی و شرایط فرهنگی قرار گرفته است؟ و متقابلاً این دو ساحت چه نسبت خویشاوندی و تفاوت‌هایی با یکدیگر خواهند داشت؟

۲. چهارچوب مفهومی پژوهش

۱.۲ بینامتنیت

این نظریه در اواخر دهه شصت، با توجه به نظرات باختین و سوسور، توسط ژولیا کریستوا مطرح شد. کریستوا بینامتنیت را مجموعه دانشی معرفی کرد که امکان معنا داشتن متن را فراهم می‌کند. از دید کریستوا

بینامتنیت اصطلاحی حاکی از سرشت مکالمه‌ای زبان است. متن ادبی دیگر نه یک موجود یکتا و خود آیین، بلکه حاصل مجموعه‌ای از رمزگان‌ها، سخن‌ها و متن‌های از پیش موجود، انگاشته می‌شود... بینامتنیت از این نظر برداشت‌های مرسوم و متعارف ما از درون و بیرون متن را به پرسش کشیده، معنا را چیزی می‌انگارد که هرگز نمی‌تواند در چهارچوب خود متن گنجد و به آن محدود شود. (آلن، ۱۳۸۵: ۱۲۹).

در تحلیل بینامتنی این پرسش مبنای تحلیل است که «آیا بی‌یاری دیگر اندیشه‌ها می‌توان اندیشید و بی اشاره دیگر متن‌ها می‌توان متنی نوشت؟» (آلن، ۱۳۸۵: ۲) و پاسخ محوری آن، نوعی از «کاربرد آگاهانه متنی در متن دیگر. خواه به‌گونه‌ای کامل، یا چنان پاره‌هایی» (احمدی، ۱۳۹۳: ۲۳۰) خواهد بود که دربرگیرنده همه‌ی روابط یک متن با دیگر متن‌ها است. طبق این نظریه، یک اثر ادبی در متن‌های گذشته‌ی خود ریشه دارد و ما در متن به دنبال پیش‌فرض‌ها و انگاره‌های پیشین متن هستیم که آشکار یا پنهان در آن وجود دارند.

کریستوا عامل اصلی و اساسی پویایی درون‌متنی و جنبش معنایی متن را بینامتنیت می‌داند. متن‌ها به دلیل خاستگاه‌های گوناگونی که دارند باهم در تعامل هستند و از یک فضای بسته خارج‌شده و وارد دنیای ادبیات تطبیقی می‌شوند. به‌واسطه بینامتنیت یک متن لذت‌بخش همه متن‌های لذت‌بخش قبلی را احیا می‌کند و شبکه‌ای از متن‌های لذت‌بخش با یک متن خوانده می‌شود. (ر.ک نامور مطلق، ۱۳۹۴: ۱۱۰-۱۱۳)

بینامتنیت کریستوایی موسوم به رویکرد فرانسوی است مه‌مبتنی بر تاثیر متن‌ها بر یکدیگر است اما رویکردی دیگر با ظهور رولان بارت و موسوم به رویکرد آمریکایی ظهور پیدا کرد. بارت تلاش کرد تفاوت بین مفهوم بینامتنیت و مطالعه مربوط به تأثیر و تأثر آثار بر همدیگر را بیان کند. به همین دلیل در نوشته‌های نخستین خود تلاش می‌کند این دو مفهوم را از هم جدا کند و مفهوم تأثیر و تأثر متنی را تحقیقی متعلق به گذشته می‌داند. اینجا بود که نسل جدید نظریه‌پردازان که هم معتقد به تأثیرپذیری و تأثیرگذاری متن‌ها بر یکدیگر هستند، بینامتنیت را گفتگوی بین متن‌ها می‌دانند و معتقدند آنچه در بررسی بینامتنی مهم و بارز است گفتگوی بین متن‌هاست و در مقایسه‌ی متن، معنای متفاوتی که برداشت می‌شود حائز اهمیت است. در این رویکرد آثار و نگرش‌ها تطبیق داده‌شده و تفاوت‌ها و شباهت‌ها، مشترکات متن در امری واحد بررسی و مقایسه می‌شود. اساس این نظریه یکی بودن ژرف‌ساخت‌ها و بن‌مایه‌های متن و متفاوت بودن روساخت‌ها و بررسی این اشتراکات و تفاوت‌هاست. در بینامتنیت آمریکایی، شناخت و فهم هر متن مثل حلقه‌ی زنجیر به دیگر متون با محوریت موضوعی و محتوای دیگر متصل است و این زنجیر دائم ادامه دارد و گسترش می‌یابد. حال پژوهش حاضر سعی دارد این رویکرد را در بررسی تحول زبانی میان سفرنامه‌های سفرنامه عالیله خانم شیرازی، سکینه سلطان وقارالدوله، میرزا نصرالله طباطبایی دیبا، سلطان محمدمیرزا قاجار بکار گیرد.

۳. پیشینه پژوهش

در بررسی سفرنامه‌ها، پژوهش‌های بسیاری صورت پذیرفته است که پرداختن به همگی در حوصله این پژوهش نخواهد گنجید. اما این حوزه مطالعاتی یعنی سفرنامه‌های دوره قاجار و بویژه در بحث تحلیل بینامتنی آن چند پژوهش را می‌توان برشمارد. نخستین پایان‌نامه محمد آیتی (۱۳۷۴) با عنوان «سیری در سفرنامه‌ها - عصر قاجار» است که به بررسی چند سفرنامه مهم فارسی (در باب فرنگ) و فرنگی (درباره ایرانیان) اختصاص یافته و هرکدام از آن سفرنامه‌ها از نظر شخصیت نویسنده، برخورد و بینش جهانگرد نسبت به مسائل گوناگون محل دیدار، جنبه‌های فرهنگی و سبک، مورد مطالعه و نقد قرار گرفته است. در فصل سوم جهانگردان معروف اروپائی در مورد ایران و ویژگی‌های مثبت و منفی ایرانیان عهد قاجاری، از جمله اخلاق، مهمان‌نوازی، رشوه‌خواری و خرافات و ... باهم سنجیده، تحلیل و ارزیابی شده است. پژوهش دیگر در این زمینه، پایان‌نامه علی اصغر اشراقی (۱۳۹۵) با عنوان «بررسی سفرنامه‌های حج رجال قاجار» در دانشگاه آزاد واحد شاهرود است که نگارنده تلاش کرده است تأثیرپذیری و تأثیرگذاری نویسندگان و مسافران دوره قاجار را بررسی کند و به شرح این تأثیر و تأثرات فرهنگی، اقتصادی، سیاسی و اجتماعی بپردازد که در سایه‌ی آشنایی با ملت‌های دیگر در سفر حج اتفاق افتاده همچنین در این پژوهش به دلیل حجم گسترده‌ی نوشته‌ها از حج آن‌ها «ادبیات حج» می‌نامد. اثر دیگر در این راستا پژوهش جاوید اصغریورغفاری (۱۴۰۱) با عنوان «بررسی و تحلیل ادبی و اجتماعی سفرنامه‌های عصر قاجار»، در دانشگاه تبریز است که پس بررسی و تحلیل سفرنامه‌های دوره قاجار، از بعد ادبی و اجتماعی، در بخش تحلیل ادبی، میزان بهره‌گیری آثار از صنایع بدیعی و انواع صور خیال و در بخش تحلیل اجتماعی، به مسائل مهم اجتماعی پرداخته است. اما یکی از مهمترین پژوهش‌ها در این زمینه پایان‌نامه حدیثه حسنی درویشی (۱۴۰۰) با عنوان «واکاوی سفرنامه‌های زنان در عصر قاجار با رویکرد تحلیل گفتمان انتقادی - مطالعه موردی «چادر کردیم رفتیم تماشا»؛ «سه روزه آخر دریا» و «خانم، فردا کوچ است» در دانشگاه گیلان است که سفرنامه‌های موجود را در سه سطح توصیف، تفسیر و تبیین تحلیل کرده است. در سطح توصیف، ویژگی‌های صوری متن، در سطح تفسیر به تفسیر متن و در سطح تبیین با توجه به توضیحات سفرنامه نویس به روابط قدرت در سطوح گوناگون و جایگاه گفتمان آن‌ها نسبت به مبارزه در سطوح مختلف پرداخته است. پژوهش دیگر در این راستا پایان‌نامه رضا کریمی واقف (۱۳۸۶) با عنوان «تحلیل

سفرنامه‌های حج‌گزاران ایرانی در دوره‌ی قاجار» در دانشگاه شهید بهشتی است که در این پژوهش نگارنده با بررسی سفرنامه‌ها به چگونگی حج‌گزاری، شیوه‌های رفتاری حاجیان، سختی‌های گوناگون سفر، نبود امکانات رفاهی و مادی، سمت‌های افراد در کاروان‌ها و مسیرهای حاجیان در سفر حج پرداخته است.

سمیه نوزاد (۱۳۸۹) نیز از دانشگاه الزهرا پژوهشی با عنوان «مقایسه دیدگاه در سفرنامه‌های حج دوره قاجار با سفرنامه‌های حج دوره معاصر» سپری نموده است که در این پژوهش مفهوم دیدگاه در زبان‌شناسی شناختی معرفی می‌شود و پس از معرفی و بررسی فاکتورهای مربوط به آن از نظر رونالد لنگاکر (۱۹۸۷)، این فاکتورها در دو سفرنامه حج از دو دوره تاریخی متفاوت سنجیده می‌شود؛ و در نهایت، مهران نظری نسب (۱۳۹۵) در دانشگاه شهید چمران اهواز پایان‌نامه‌ای با عنوان «بررسی سبک‌شناسی و تحلیل گفتمان سفرنامه‌های دوره قاجار» را به نتیجه رسانده است که در این پژوهش، سبک سفرنامه‌های عتبات دوره قاجار با اولویت ترتیب زمانی از قدیم‌ترین تا جدیدترین به همراه جدول‌ها و نمودارهای ستونی بسامد عناصر سبکی هرکدام و تحلیل گفتمان آن‌ها، با استفاده از نظریه روایی ژپ لیت ولت بررسی شده است. با بررسی سبک‌شناسی این سفرنامه‌ها، به این واقعیت می‌رسیم که سبک نگارش سفرنامه‌ها، به تدریج، از نثرهای متکلف و نیز فاخر ادبی نظیر منشآت قائم‌مقام، فاصله گرفته و به سبک نگارش روزنامه‌های این دوره، نظیر وقایع اتفاقیه نزدیک شده است.

با توجه به پیشینه پژوهش، دریافت خواهد شد که تا کنون از منظر بینامتنی مقوله زبان زنان و مردان در سفرنامه‌ها مورد توجه قرار نگرفته و وجه نوآورانه این تحقیق، نمود بیشتری خواهد کرد.

۴. بررسی داده‌ها

جنسیت پدیده‌ای فرهنگی مرتبط با زنانگی و مردانگی است که در سبک و محتوای زبان از نظر آوایی، دستوری، واژگانی، معنایی و ارتباطی اثرگذار است؛ بنابراین جنسیت را می‌توان یکی از مهم‌ترین عوامل تفاوت زبانی دانست. همان‌طور که زنان و مردان در جامعه حرکات، رفتار و عادات مخصوص به خود دارند در حیطه‌ی زبانی نیز متفاوت ظاهر

بررسی بینامتنی در سفرنامه‌های زنان و مردان دوره قاجار (محبوبه مباحثی و دیگران) ۲۳۵

می‌شوند و گرایش‌هایی متفاوت در به‌کارگیری برخی الگوهای زبانی خاص، ویژگی‌های دستوری و اصطلاحات متفاوتی دارند.

علت پیدایش زبان گونه‌های جنسی، آن است که زبان به‌عنوان پدیده‌ای اجتماعی رابطه‌ی تنگاتنگی با طرز تلقی‌های اجتماعی دارد. مردان و زنان از آن‌رو تفاوت دارند که جامعه نقش‌های متفاوتی برای آن‌ها تعیین می‌کند و الگوی رفتاری متفاوتی را از آن‌ها انتظار دارد و زبان صرفاً این واقعیت‌ها را منعکس می‌کند. (ترادگیل، ۱۳۷۶: ۱۱۶)

البته باید به این نکته توجه داشت که باوجود اینکه جوامع گاهی نقش‌های مشابهی را برای زنان و مردان دارد بازهم هر جنسیت در نقش‌هایی خاص فعال‌تر عمل می‌کند و همین مسئله نیز باعث ایجاد تفاوت‌های زبانی خاصی میان این دو گروه می‌شود. «بنابراین باوجود جنبه‌ی بیولوژیکی داشتن عامل جنسیت، به سبب نقش‌های متفاوت اجتماعی زنان و مردان جنسیت را هم عامل اجتماعی به شمار می‌آورند.» (مدرسی، ۱۳۹۴: ۲۰۰) با توجه به سوژه‌ی مشترک در هر چهار متن تمایزها و نگاه‌های متفاوتی در تجربیات مشترک و سوژه‌های همسان با توجه به تفاوت جنسیت، نوع نگاه در حوزه‌های زبانی، تصویر آفرینی، استفاده از عنصر خیال و بهره‌گیری از نظام دستوری متفاوت به‌صورت برجسته و متمایز مشاهده می‌شود. آنچه در این متن‌ها بیشتر به چشم می‌آید نحوه به‌کارگیری زبان با توجه به جنسیت است. نثر سفرنامه‌های قاجاری سبکی شبیه به گزارش‌نویسی روزانه دارد. به لحاظ دستوری جملات کوتاه و پشت سر هم ساده، قابل فهم و با واژه‌های تکراری هستند. زنان و مردان در به‌کارگیری ویژگی‌های نوشتار باهم مشترک‌اند اما در سفرنامه زنان نوع استفاده از کلمات در جملات و نوع جملات به زبان محاوره و شفاهی نزدیک است.

۱.۴ لایه واژگانی

۱.۱.۴ واژه‌های مبهم

پژوهشگران معتقدند که

زنان بیشتر از مردان به استفاده از واژه‌های مبهم تمایل دارند و بیشتر از صورت غیرصریح و مبهم استفاده می‌کنند. در مقابل مردان از واژه‌های دقیق و مصداقی استفاده می‌کنند. منظور از صورت مبهم واژگانی است مانند هر، هیچ، همه، فلانی، قریب به چندان، یکی از و... (فتوحی، ۱۳۹۰: ۳۹۹)

استفاده از واژه‌های مبهم در نشر زنان قاجاری به عوامل اجتماعی، فرهنگی و محدودیت‌های آن دوره برمی‌گردد. یکی از دلایل اصلی این موضوع، فشارهای اجتماعی بود که زنان را مجبور می‌کرد تا در بیان موضوعات حساس و اجتماعی احتیاط کنند و به‌طور غیرمستقیم اشاره کنند. در شرایطی که زنان کمتر اجازه اظهارنظر صریح داشتند، استفاده از زبان مبهم به آن‌ها کمک می‌کرد تا بدون مخالفت با هنجارهای اجتماعی، احساسات و نظرات خود را بیان کنند. علاوه بر این، نداشتن دسترسی به آموزش‌های رسمی و ادبی نیز باعث می‌شد که زنان از واژه‌های مبهم برای جلوگیری از انتقاد و قضاوت‌های منفی استفاده کنند. به‌طور کلی، این نوع بیان را می‌توان واکنشی به محدودیت‌های فرهنگی و اجتماعی و تلاشی برای حفظ هویت و بیان دیدگاه‌های شخصی در یک محیط بسته دانست.

در سفرنامه عالیه خانم این نوع واژگان بسامد بسیار بالا و چشمگیری دارند و در سفرنامه‌ی ناصرالسلطنه کمترین بسامد. عالیه خانم در سفرنامه‌ی خود دائماً از پریشانی ذهن خود یاد می‌کند و این پریشانی از تمرکز او برای روایت دقیق آنچه دیده است، کاسته و تمایل او به استفاده از کلمات مبهم در متن بیشتر است.

جدول ۴-۱. بسامد به‌کارگیری واژه‌های مبهم

واژگان مبهم	عالیه خانم	سکینه سلطان	سیف‌الدوله	ناصرالسلطنه
همه	۴۶۷	۳۶۵	۳۰۶	۳۱۶
هر	۵۴۴	۵۳۸	۲۱۲	۱۱۳
هیچ	۴۰	۳۶	۵۰	۴۸
فلان (ی)	۳	۷	۲	۶
قریب به	۵۲	۱۶	۳	۵۵
یکی از	۲۱	۱	۹۳	۷۳
کسی	۳۳	۲۶	۱۴	۴۰
مجموع	۱۱۵۹	۹۸۹	۶۸۰	۶۵۱

«برو به فلان زن یا فلان مرد رفیق من است، بگو بیاید.» (سیف‌الدوله: ۷۴)

«دیدم قریب ده نفر مازندرانی با مستحفظ در گفتگو هستند.» (ناصرالسلطنه، ۱۳۹۱: ۸۲)

«قریب صد هزار نفر آدم لب دریا ایستاده، ما را تماشا می‌کردند.» (عالیه خانم، ۱۴۰۱: ۲۲)

بررسی بینامتنی در سفرنامه‌های زنان و مردان دوره قاجار (محبوبه مباحثی و دیگران) ۲۳۷

«حیف که تنها بودم و غم دوری از فلان کس نگذاشت تماشا کنم.» (سکینه سلطان، ۱۴۰۱: ۱۰۵)

۲.۱.۴ استفاده از قسم

زنان تمایل بیشتری به استفاده از قسم‌ها دارند. در واقع به‌کارگیری قسم و سوگند در نثر زنان قاجاری یکی از ویژگی‌های قابل توجه است که بازتاب‌دهنده باورها، احساسات و فضای فرهنگی آن دوران است.

قسم و سوگند در نوشته‌های زنان معمولاً به‌عنوان ابزاری برای تأکید بر صداقت و حقانیت گفتارشان به‌کاررفته. در جامعه‌ای که زنان غالباً در موقعیت‌هایی قرار داشتند که نیاز به اثبات حرف‌ها و دیدگاه‌هایشان داشتند، استفاده از سوگندها می‌توانست راهی برای جلب اعتماد مخاطب و تثبیت اعتبار کلامشان باشد. (عاصی و رون، ۱۴۰۲: ۷۱)

«و الله ازبس که دلم برای آن وجود مبارک می‌سوزد بی‌اختیار شدم.» (سکینه سلطان، ۱۴۰۱: ۵۳)

«و الله هر اوقات که مشرف می‌شوم دعا به همگی می‌کنم.» (عالیه خانم، ۱۴۰۱: ۹۲)
«خدا شاهد است بالله این شب‌های محرم بر من چه بد گذشت» (ناصرالسلطنه، ۱۳۹۱: ۱۸۹)

جدول ۴-۲. کاربست سوگند واژه‌ها

ناصرالسلطنه	سیف‌الدوله	سکینه سلطان	عالیه خانم	
۳	۰	۳۰	۵	به خدا
۸	۰	۶	۳۰	و الله
۰	۰	۲	۹	بالله
۱۱	۰	۳۸	۴۴	مجموع

۳.۱.۴ کاربست احساسی واژگان

زبان زنان در بیان احساسات، نظرات و عواطفشان با مردان متفاوت است. آن‌های گزینه‌های دیگری از زبان را برای بیان این موارد برمی‌گزینند و همین مسئله باعث ایجاد تفاوتی چشم‌گیر در متن‌های زنانه و مردانه می‌شود.

نویسندگان فمینیست بر این نکته تأکید می‌کنند به دلیل اینکه زنان امتیاز خاص بیولوژیکی و تجربه‌های خاص زنانه شامل همدمی، همفکری، عاطفه، احساس و قدرت مشاهده دارند معنایی خاص‌تر از تجربه‌ی زنانه به خواننده نشان می‌دهند که ادبیات مردانه قادر به توصیف آن نیست. (سراج، ۱۳۹۴: ۱۴)

واژگانی مانند «بدبخت، بیچاره، فلک‌زده و ...» بار معنایی و احساسی سنگینی دارند و برای توصیف وضعیت‌های ناگوار و تجربیات منفی به‌کار می‌روند. این کلمات با ایجاد احساسات منفی نظیر رنج، ناامیدی و اندوه، تأثیر روانی قوی بر خواننده می‌گذارند و شدت وضعیت یا احساسات را به‌خوبی منتقل می‌کنند. اغلب این واژگان برای تأکید و اغراق در بیان وضعیت یا احساس به کار می‌روند که باعث می‌شود تجربه یا احساسات شخصیت به شکلی شدیدتر و بارزتر به تصویر کشیده شود. استفاده از این واژگان به دلیل ریتم و آهنگین بودنشان می‌تواند به تکرار و تأکید در متن کمک کند و تأثیر عاطفی آن را افزایش دهد.

کاربست این نوع از واژگان به نویسندگان زن این امکان را می‌داد تا به‌طور مؤثر وضعیت‌های دشوار و احساسات عمیق خود را بیان کنند. استفاده از این کلمات به آن‌ها کمک می‌کرد تا ضمن تأکید بر عمق مشکلات و دردهای خود، به خوانندگان این احساس را منتقل کنند که این مشکلات جدی و قابل توجه هستند. علاوه بر این، کاربرد این واژگان می‌تواند نشان‌دهنده واکنش زنان نسبت به موقعیت‌های اجتماعی و فردی باشد که به آن‌ها اجازه نمی‌داد به‌طور مستقیم و صریح از مشکلاتشان سخن بگویند. در بسیاری از موارد، این کلمات به‌ویژه در متونی که به موضوعات خانوادگی، اجتماعی و فرهنگی پرداخته می‌شود، به کار می‌روند تا تأثیر بیشتری بر خواننده بگذارند و احساسات و تجربیات نویسنده را با شدت و وضوح بیشتری منتقل کنند. در بین چهار سفرنامه بررسی شده بسامد به‌کارگیری این نوع واژه‌ها در سفرنامه عالیه خانم بالا و در سفرنامه سیفال‌الدوله تقریباً صفر است. عالیه خانم به دلیل تجربه‌ی سفری سخت و دشوار و همچنین آستانه‌ی تحمل پایین دائماً احساسات خود را در کلام بروز داده است. همین امر سبب می‌شود کلمات به کار گرفته‌شده کاربرد احساسی داشته باشند.

«نمی‌دانم من بدبخت، بیچاره‌ی فلک‌زده چه حالت داشتم.» (عالیه خانم، ۱۴۰۱: ۶۱)

«من بدبخت بینوا یک آب خوش از گلویم پایین نرفت» (همان: ۶۲)

«بس که غصه خوردیم، مردیم.» (همان: ۷۳)

«من بیچاره را سوار کردند.» (سکینه سلطان، ۱۴۰۱: ۷۴)

۴.۱.۴ دشنام و لعن و نفرین

بنا بر نظر زبان‌شناسان، ذاتاً زنان به کلام مؤدب گرایش بیشتری دارد و علت آن را انتظار جامعه از آن‌ها بیان می‌کنند. گویی جامعه از آن‌ها توقع دارد که در همه احوال رفتار مؤدبانه و صحیحی از خود نشان دهند و این نوع از کنترل اجتماعی باعث می‌شود این نوع کلام‌ها در متن‌های زنانه کمتر باشد. پیش‌فرض ابتدایی این پژوهش بر آن بود که نسبت دشنام و ناسزاها در متن‌های مردانه بیشتر از متن‌های زنانه باشد؛ با بررسی متن‌ها بیشترین دشواژه‌ها در متن عالیه خانم مشاهده شد.

عالیه خانم در این سفرنامه تصویر زنی جسور و بی‌پروا را از خود به مخاطب القا می‌کند. این استفاده از زبان به‌طور خاص به شرایط فردی او، مثل تجربه‌های دشوار زندگی‌اش، مرتبط است. در چنین شرایطی، این نوع زبان می‌تواند نشان‌دهنده ناامیدی و خشم عمیق او از وضعیت‌های خاصی که با آن‌ها مواجه بوده است، باشد سختی سفر، تنهایی بودن در این مسیر، تحمل فشارهای استرس و روانی، تروماهای ایجادشده در طول سفر و دوری از خانواده سفر باعث شده او در مسیر حرکت از کرمان تا بازگشت به ایران و رسیدن به تهران دائماً عصبی باشد. آستانه‌ی تحملش بسیار پایین بوده و با کوچک‌ترین ماجرای کلماتی رکیک به زبان می‌آورده و لعنت و نفرین می‌فرستاده.

جدول ۴-۳. کاربرد دشنام، لعن و نفرین

دشنام	عالیه خانم	سکینه سلطان	سیف‌الدوله	ناصرالسلطنه
رکیک	۱۲	۰	۸	۰
غیر رکیک	۴۳	۳۱	۳۶	۱۲
لعن و نفرین	۲۳	۵۰	۰	۶

«بر پدر مردم لعنت.» (عالیه خانم، ۱۴۰۱: ۴۲)

«از دست قاطرچی پدر سوخته راحت شدم افتادم گیر شتردار ولد... یک نفر خوب

ندارند، بر پدرشان لعنت.» (همان: ۲۳۲)

در مقابل سکینه سلطان که زنی درباری است کاملاً مبادی آداب است و عفت کلام خود را حفظ می‌کند مگر در زمانی که می‌خواهد از قاتل ناصرالدین‌شاه، میرزا رضا کرمانی، یاد کند. بیشترین و بدترین لعن و نفرین‌ها را نثارش می‌کند اما همچنان از چهارچوب ادب خارج نمی‌شود.

«این قدر است که هرروزه اگر هزار دفعه کرمانی را لعنت می‌کردم حالا روزی ده هزار مرتبه لعنت به رضای کرمانی پدرسگ می‌کنم.» (سکینه سلطان، ۱۴۰۱: ۸۱)

سیف‌الدوله کمترین میزان دشواژه و لعن و نفرین را در مقایسه با دیگر متون دارد. متن سیف‌الدوله صرفاً گزارش جغرافیایی و تاریخی و خالی از بیان احساسات و دوم اینکه سیف‌الدوله شاهزاده‌ای قاجاری است که در نوشتن خود را ملزم به رعایت ادب می‌داند تا کسی درباره او قضاوتی نکند اما او درباره مواجهه با اهالی برخی شهرها به آن‌ها توهین می‌کند که به نظر برگرفته از همان خوی اشرافی اوست.

سکنه این شهر گروه مختلف ترک، کرد، عرب، عجم، مروی، هراتی، افغان، کشمیری، عراقی همه قسم مردم هستند. حالت خلقتش بدزبان، بی‌ادب، چشم‌سفید، مبرم، طماع، بی‌رحم، نان‌مخور، ممسک، بی‌حقوق، مفسد، هنگامه‌طلب، بی‌غیرت، غریب آزار اگر مدت‌ها به کسی محبت کنی، همین قدر که قطع امیدش از کسی شد گویا او را نمی‌شناسد. فاقد جمیع مراتب آدمیت و دارای همه صفات رذیله و ذمیمه.

بی‌سبب مأمون ملعون خویش را بدنام کرد انس اهل طوس کافی بود در قتل امام

زن عقیقه گمان ندارم در این شهر یافت شود مگر از مردم خارج باشد. بچه درست خیال نمی‌کنم در این ولایت باشد مگر در صلب پدر. اگر به مشیمه ما درآید ظن پاکی در او نخواهم برد (سیف‌الدوله، ۱۳۶۴: ۳۱۴)

«از دست این مردم رذیل خلاص شدم.» (ناصرالسلطنه، ۱۳۹۱: ۸۳)

«تف بر این زندگی، باز آتش گرفته از مسئله خارج شدیم.» (همان: ۱۰۸)

۵.۱.۴ استفاده از ترکیب و لغات عربی

استفاده از واژگان عربی به‌عنوان نشانه‌ای از سطح تحصیلات و فرهنگ نویسنده در نظر گرفته می‌شد. در آن دوران، تسلط به زبان عربی و استفاده از آن در نوشتار می‌توانست بر اعتبار و جایگاه اجتماعی نویسنده بیفزاید و به‌عنوان علامتی از آموزش و شناخت وسیع فرهنگی شناخته شود. مردان به‌متون دینی و فقهی دسترسی بیشتری داشتند، به‌طور طبیعی

بررسی بینامتنی در سفرنامه‌های زنان و مردان دوره قاجار (محبوبه مباشری و دیگران) ۲۴۱

از این واژگان استفاده می‌کردند تا نشان‌دهنده تسلط خود بر علوم دینی و ادبیات عربی باشند.

علاوه بر این، زبان عربی به دلیل وجود معانی دقیق و اصطلاحات فنی در حوزه‌های مختلف علمی و فلسفی، در نوشتارهای تخصصی و علمی نیز کاربرد داشته است. نویسندگان مرد که به حوزه‌های علمی و فلسفی علاقه‌مند بودند، از این واژگان برای بیان مفاهیم پیچیده و تخصصی بهره می‌بردند. البته استفاده از کلمات و ترکیبات عربی در دوره قاجار نسبت به نثر معاصر و متون نثر دوره‌های قبلی کمتر است؛ اما در مقایسه‌ی چهار متن با یکدیگر بسامد کاربست این کلمات و عبارات در متون مردانه بالاتر است.

«مستدعیم هرکه را نظر بر این اوراق افتد، چشم از سستی کلماتش پوشیده به دعای خیری یادم فرماید.» (سیف‌الدوله، ۱۳۶۴: ۲۰)

«هرگاه سهوی و خطایی مشهود و معلوم شود با نظر مرحمت، صرف‌نظر از قصور و غفلت آن بفرمایید.» (ناصرالسلطنه، ۱۳۹۰: ۵۶)

«قوه بحریه‌ی مصر عبارت است از چند فروند کشتی جنگی صنوف مختلفه است» (همان: ۱۱۷)

«باینکه ابداً عبدالبطن نبودم حقیقتاً به وجد آمدم» (همان: ۱۴۲)

«با چشم گریان و دل بریان و دوری احباب و مفارقت اقوام آمدی رق آباد» (عالیه خانم، ۱۴۰۱: ۲۰)

«نمی‌داند مآل کار به کجا رسد» (سکینه سلطان، ۱۴۰۱: ۹۵)

۶.۱.۴ استفاده از کلمات زبان‌ها و گویش‌های دیگر

زنان به دلیل ارتباط بیشتری که با محیط اطراف خود دارند بیشتر از مردان از کلمات بومی و رایج در مناطق استفاده می‌کنند. در این پژوهش اما داده‌ها متفاوت است. در متن‌های زنانه هردو راوی گاهی کلماتی که شنیده‌اند را استفاده کرده‌اند؛ اما در نثرهای مردانه تعداد این کلمات بسامد بسیار بالاتری دارد و حتی بیشتر ایشیا و مکان‌ها را با نام ترکی یا زبان و گویش‌های دیگر مطرح کرده باینکه در بخش‌های دیگر سفرنامه مشاهده می‌شود که معادل فارسی برای آن وجود داشته و استفاده شده. به نظر می‌رسد علت این مسئله ارتباط کم زنان سفرنامه‌نویس با محیط اطرافشان در آن زمان باشد. آن‌ها بیشتر مسیر را در کجاوه و یا داخل چادر سپری می‌کردند و کمتر با افراد محلی حاضر در مسیر ارتباط برقرار می‌کردند. این

مستوری و پشت حجاب کجاوه ماندن باعث می‌شود ارتباطی با محیط اطراف نداشته باشند و کلمات خاص و جدیدی در متن آن‌ها بازتاب نداشته باشد در مقابل نویسندگان مرد این در هر شهر یا کشوری کلماتی از زبان آن منطقه را در متن خود آورده‌اند. تمایل به کارگیری این کلمات در متن ناصرالسلطنه بیشتر از سیف‌الدوله است. گویا که ناصرالسلطنه این روش را برای بیان برتری و اظهار دانایی خود اتخاذ کرده است.

«رودخانه‌ای که یک شعبه از سفیدرود است و گمی‌های^۱ انزلی در آنجا بار فرود آرند» (سیف‌الدوله، ۱۳۶: ۳۸)

«خلاصه وارد گار^۲ پاریس شدم کسی را که نمی‌شناختم به کالسکه‌چی گفتم به یک هوتل خوبی برو رفت به هوتل تروکادرو که نزدیک اکسپوزیسیون^۳ و در کنار رود سن تازه ساخته‌اند» (ناصرالسلطنه، ۱۳۹۰: ۲۳۸)

«رفتیم انتیکه^۴ اول» (عالیه خانم، ۱۴۰۱: ۳۷)

«زن بروجردی به من می‌گفت تو بروی دلم برایت گوری^۵ می‌کند.» (سکینه سلطان، ۱۴۰۱: ۱۷۰)

جدول ۴-۴ کاربرد واژگان زبان و گویش‌های دیگر

ناصرالسلطنه	سیف‌الدوله	سکینه سلطان	عالیه خانم	گویش‌های محلی
۹۰	۴۲	۶	۲۳	زبان عربی
+۵۰۰	+۳۰۰	۱۴۳	۲۳۸	انگلیسی
۱۶۹	۱۳	۰	۲	ترکی و دیگر زبان‌ها
۱۸۴	۲۱۲	۹	۳	

۷.۱.۴ واژه‌های محیط زیسته زنان

به کارگیری کلمات و اصطلاحات مرتبط با تجربه زیسته زنان قاجار به شکلی ویژه و معنادار در برخی متن‌ها جلوه می‌کند. این ویژگی ناشی از تجربیات و زندگی روزمره زنان است که به‌طور طبیعی در نوشته‌هایشان منعکس می‌شود. این کلمات و اصطلاحات، غالباً برگرفته از محیط‌های خانگی و اجتماعی‌ای هستند که زنان در دوره‌ی خود بیشتر با آن‌ها سروکار داشتند. از جمله این کلمات می‌توان به اصطلاحات مرتبط با خانه‌داری، تربیت فرزندان، آداب و رسوم خانوادگی و مسائل مربوط به روابط زنانه اشاره کرد.

زنان قاجاری، با توجه به نقش‌هایی که در جامعه داشتند، بیشتر به موضوعاتی می‌پرداختند که با دنیای زنانه و تجربیات خاص خودشان ارتباط داشت. این موضوعات به‌طور طبیعی منجر به استفاده از زبانی می‌شد که حاوی کلمات و عباراتی بود که مردان نویسنده کمتر به آن‌ها توجه داشتند. به‌کارگیری این کلمات و اصطلاحات، به نثر زنان قاجاری ویژگی منحصر به فردی می‌بخشید که در نوشتار مردان آن دوره کمتر دیده می‌شود. این کلمات هم به غنای زبانی نثر زنان قاجار کمک می‌کند و هم هویت زنانه آن‌ها در نوشتارشان منعکس می‌کند. به‌کارگیری چنین زبانی به زنان این امکان را می‌داد تا دنیای خود را از دیدگاه و تجربه شخصی خود بیان کنند و به مسائل و موضوعاتی بپردازند که برای آن‌ها مهم و معنادار بود. این ویژگی باعث می‌شود تا نوشته‌های زنان قاجاری حسی از صمیمیت و نزدیکی به زندگی واقعی داشته باشد و تصویری دقیق‌تر و ملموس‌تر از زندگی زنان در آن دوران ارائه دهد.

بررسی چهار متن سفرنامه نیز این پیش‌فرض را اثبات می‌کند. کلماتی مانند، چرخ خیاطی، دوخت و دوز، پخت‌وپز، تمیزکاری و نظافت و امورات منزل، بازار و سوغات، بند انداختن صورت، آبستن شدن و عشق به همسر... در متن زنانه بیشترین بسامد را دارد. در مقابل استفاده از کلمات تخصصی مشاغل، اصطلاحات خاص معماری، اصطلاحات سیاسی، کلمات خشن و محاسبات ریاضی در متون مردان بسامد بیشتری دارد. «امروز که دوشنبه چهاردهم است عروس را بند انداختیم، فرستادیم حمام، بزک کردیم. خیلی مزه دارد. بزک کن عروس‌های تهران هم من شدم. هرچه می‌گویم من قدیمی هستم، می‌گویند نه همان بزک شما خوب است.» (عالیه خانم، ۱۴۰۱: ۱۴۸)

«چرخ خیاطی خانم خریده‌اند مشغول هستیم یاد بگیریم. بعضی‌ها را از ذهن روشن خودمان فهمیدیم... چرخ را بنده برداشتم آدمم خانه فرستادم یک خیاط مردانه آمد یاد من بدهد این پدر سوخته هم یاد نداد... متصل خانم‌ها چادر نمازهایشان می‌آورند، ما چرخ می‌کنیم.» (همان: ۱۹۴)

«زن‌های صاحب‌خانه پیش من آمدند، یک زن عاقله زنی که خودش می‌گفت چهل سال دارم و هیچ آبستن نشده بود. عجیب است پیرزن تازه آبستن شده بود.» (سکینه سلطان، ۱۴۰۱: ۱۷۸)

۸.۱.۴ قیدهای تردیدی

از نظر زبان شناسان زنان تمایل بیشتری به استفاده از این نوع قیده‌ها دارند. قیدهایی مانند «انگار»، «گویا» و «شاید» قیدهایی با بسامد بالا در متن زنانه هستند. به نظر لیکاف بهره‌گیری از این نوع قید در کلام زنانه می‌تواند به دلیل عدم قطعیت و اطمینان زنان باشد.

ظاهراً زنان به دلیل نداشتن اعتماد به نفس کافی و همچنین حس همدلی بیشتر با مخاطب، چندان تمایل ندارند سخنانشان رنگ و بوی قطعیت داشته باشد. شاید بهره‌گیری از این قیود تردید نشانه آن باشد که زنان بیم آن دارند که اگر قاطعانه و مستقیم حرف بزنند مردانه به نظر برسد. (لیکاف، ۲۰۰۳: ۱۳۳)

در متن سفرنامه‌ها نیز نویسندگان از این الگوی ذهنی تبعیت می‌کنند. بسامد استفاده از این قیده‌ها در زنان بیشتر از مردان است.

جدول ۴-۵. بسامد به‌کارگیری قید تردیدی

قید تردیدی	عالیه خانم	سکینه سلطان	سیف‌الدوله	ناصرالسلطنه
شاید	۲۸	۶	۱	۰
گویا	۳۵	۳۹	۲۰	۳۰
انگار	۰	۱۱	۰	۰
مجموع	۶۳	۵۶	۲۱	۳۰

«باید تدارک او و بچه‌اش را هم بگیرم شاید در راه زایید.» (عالیه خانم، ۱۴۰۱: ۸۹)

«گویا تا عید نوروز بوده باشد.» (سکینه سلطان، ۱۴۰۱: ۵۹)

«شاید پس از این، این نوشته و شرح حال تو دلیل راه مسافران بر و بحر عالم گردد.»

(سیف‌الدوله، ۱۳۶۴: ۱۹)

«گویا این تنگه جای مخوفی باشد.» (ناصرالسلطنه، ۱۳۹۰: ۱۴۹)

در مقابل، قطعیت در کلام دو سفرنامه‌نویس مرد به‌ویژه ناصرالسلطنه قابل توجه است. او

به‌جای شاید و انگار از «حتماً»، «بایست»، «باید» و «قطعاً» استفاده می‌کند.

«سه به غروب مانده جمعه از جده راه افتادیم، به حساب، دو ساعت و نیم از روز

یکشنبه گذشته می‌بایست به‌طور وارد شویم.» (همان، ۱۸۰)

بررسی بینامتنی در سفرنامه‌های زنان و مردان دوره قاجار (محبوبه مباحثی و دیگران) ۲۴۵

«کشتی‌هایی که دود می‌کنند حتماً متعلق به عثمانی است.» (همان: ۱۷۹)
«حتماً باید حمل حاج شب اربعین یا روز اربعین وارد شام شود.» (سیف‌الدوله، ۱۳۶۴: ۱۶۷)

۲.۴ لایه نحوی و ساختار جملات

«برخی معتقدند در نحوه انتخاب الگوی جملات کلام زنان و مردان، تفاوت‌های ظریفی وجود دارد. گروهی نیز معتقدند ساختار نحوی زنان و مردان تفاوتی ندارد بلکه تفاوت در میزان کاربرد است.» (فتوحی، ۱۳۹۰: ۴۰۶)

۱.۲.۴ انواع جملات

مردان قاجاری در سفرنامه‌های خود بیشتر از جملات خبری اسنادی استفاده می‌کردند. این جملات باهدف ارائه گزارش‌های دقیق از وقایع، مکان‌ها، شخصیت‌ها و رویدادها نوشته می‌شدند. به دلیل اهمیت بالای ثبت اطلاعات و انتقال دانش در سفرنامه‌های مردان، این جملات به‌طور معمول ساختاری رسمی و غیرشخصی داشتند. آن‌ها تمایل داشتند که با استفاده از این نوع جملات، موقعیت‌ها را به شکل عینی و واقع‌بینانه‌ای توصیف کنند و به تحلیل و ارزیابی شرایط پردازند. به‌عنوان مثال، یک نویسنده مرد ممکن است در سفرنامه‌اش با جملات خبری طولانی و پر جزئیات به توصیف معماری یک بنا یا تحلیل یک رویداد تاریخی پردازد.

در مقابل، زنان قاجاری در سفرنامه‌های خود بیشتر از جملات انشایی با وجه عاطفی استفاده می‌کردند. این جملات معمولاً برای ابراز احساسات و تجربیات شخصی به کار می‌رفتند و نشان‌دهنده نوعی ارتباط عاطفی با محیط و وقایعی بودند که با آن‌ها مواجه می‌شدند. زنان از جملات عاطفی برای بیان واکنش‌های حسی خود نسبت به طبیعت، مکان‌های بازدید شده، یا افراد ملاقات کرده استفاده می‌کردند. برای مثال، یک نویسنده زن ممکن است با جملاتی از احساساتش در هنگام مشاهده یک منظره زیبا یا تجربه یک لحظه خاص صحبت کند. همچنین، در سفرنامه‌های زنان، جملات دعایی و درخواستی نیز بسیار رایج است. این جملات نشان‌دهنده ارتباط قوی زنان با باورهای مذهبی و فرهنگی‌شان بود و اغلب برای طلب خیر، سلامت، یا موفقیت در سفر به کار می‌رود. این جملات، بازتاب‌دهنده امیدها و آرزوهای نویسنده و همچنین نوعی از نگرش دینی و معنوی به سفر

و زندگی است. برای مثال، یک سکینه سلطان در حین توصیف یک موقعیت چالش‌برانگیز، جملات دعایی برای موفقیت و سلامت خود یا دیگران به کار می‌برد.

«امروز قدری سرم خوب شده اما باقی درد همان‌طور است. خدا شفا کرامت کند ان‌شاءالله» (سکینه سلطان، ۱۴۰۱: ۱۱۴)

علاوه بر این، زنان در سفرنامه‌های خود از جملات پرسشی و استفهامی نیز استفاده می‌کردند. این جملات به منظور ابراز تردید، کنجکاوی، یا تعجب در مواجهه با شرایط جدید یا ناشناخته به کار می‌رفتند. این نوع جملات نشان‌دهنده نوعی درگیری ذهنی و تلاش برای فهم بهتر محیط و تجربیات جدید بود. جملات پرسشی می‌توانستند بازتاب‌دهنده چالش‌های فکری و فرهنگی زنان در مواجهه با فرهنگ‌ها و محیط‌های متفاوت باشد.

«خواستم خودم را تسکین بدهم، گفتم حالا بس است، دیگر گریه مکن، این همه گریه کردی چه فایده دیدی؟» (همان: ۳۳)

مردان قاجاری بیشتر به سمت جملات انشایی با وجه امری و جملات خبری و تحلیلی تمایل داشتند که با لحن رسمی و اسنادی نوشته می‌شد، درحالی‌که زنان از جملات عاطفی، دعایی و پرسشی برای بیان احساسات و تجربیات شخصی خود استفاده می‌کردند. این تفاوت‌ها نشان‌دهنده رویکردهای متفاوت زنان و مردان به سفر و نوشتن در آن دوره است؛ مردان بیشتر به جمع‌آوری و انتقال دانش و اطلاعات متمرکز بودند، درحالی‌که زنان به بیان احساسات، تجربیات شخصی و درک محیط‌های جدید توجه بیشتری داشتند.

«خدا را قسم می‌دهم به آبروی خمسه طیبه که وجود مبارک شاهنشاه عالم پناه را در پناه خودش محافظت فرماید... به همه‌ی زن‌های شاه شهید به چه زبانی خوش رفتاری می‌کند خدا در عوض عمرش را طولانی کند.» (سکینه سلطان، ۱۴۰۱: ۲۵)

«خداوند خودش محافظت کند ان‌شاءالله» (عالیه خانم، ۱۴۰۱: ۶۳)

سه به غروب مانده کشتی راهی شد، خدایا با نور رحمت خود کمکی فرما که کشتی شکستگانیم و به‌جز تو امیدی نداریم در ورود به‌جز من کسی در درجه اول کشتی نبود حالا دهاتی‌ها پرشده... طاقتم طاق گردید. با زحمت به عرشه بالا رفته گفتم رختخواب مرا بیار بالا. آنجا رسیدم دیدم بالا هم صورت پایین را دارد. کماندان خود خجالت کشیده مرا به عرشه‌ی اطاق خود برد قدری راحت شدم. (ناصرالسلطنه، ۱۳۹۱: ۱۷۸)

«در این سال فرخنده فال، رأی مبارک اعلیحضرت ناصرالدین شاه خلد الله ملکه به تفرج ولایات مازندران و تماشای سواحل دریای طبرستان قرار یافت.» (سیف‌الدوله، ۱۳۶۴: ۳۸۹)

۲.۲.۴ کوتاهی و بلندی جملات

در بررسی نثر و سبک نوشتاری سفرنامه‌نویسان دوره قاجار، تفاوت‌هایی میان نوشتار مردان و زنان به چشم می‌خورد که این تفاوت‌ها ناشی از عوامل گوناگون اجتماعی، فرهنگی و حتی فردی است. یکی از این تفاوت‌ها در میزان کوتاهی و بلندی جملات مشاهده می‌شود. نثر سفرنامه‌نویسان زن دوره قاجار معمولاً با جملاتی کوتاه و موجز همراه است. این ویژگی می‌تواند به دلیل محدودیت‌هایی باشد که زنان در آن دوران با آن مواجه بودند؛ محدودیت‌هایی که باعث می‌شد آن‌ها کمتر به شرح و بسط مسائل و موضوعات بپردازند و ترجیح دهند مختصر و مفید بنویسند.

موضوعاتی که زنان به آن‌ها می‌پرداختند، غالباً حول محور مسائل خانوادگی، اجتماعی و فرهنگی بوده که طبیعتاً نیازی به تفصیل و توضیحات پیچیده نداشت. در مقابل، سفرنامه‌نویسان مرد قاجاری تمایل داشتند تا با استفاده از جملات بلند و پیچیده، به تشریح دقیق‌تر و جزئی‌تر وقایع، مشاهدات و تجربیات خود بپردازند. این تمایل به شرح و بسط و استفاده از جملات طولانی‌تر ممکن است ناشی از جایگاه اجتماعی مردان و دسترسی بیشتر آن‌ها به منابع و اطلاعات گسترده‌تر باشد که به آن‌ها اجازه می‌داد تا در نوشتار خود آزادی عمل بیشتری داشته باشند و به جزئیات بیشتری بپردازند. همچنین، مردان سفرنامه‌نویس معمولاً به موضوعات مختلفی از جمله مسائل سیاسی، اقتصادی و جغرافیایی می‌پرداختند که این موضوعات خود به نگارشی دقیق‌تر و مستلزم جملات بلند بود.

ریتم جملات در نوشته‌های مردان یکنواخت و رسمی است. طولانی بودن جملات و استفاده از ساختارهای پیچیده، ریتم متن را کند و سنگین می‌کند. در مقابل ریتم جملات در نوشته‌های زنان سریع‌تر و روان‌تر است. جملات کوتاه و ساده به متن سرعت و جریان بیشتری می‌بخشد و خواننده را به راحتی به دنبال خود می‌کشند.

بنابراین می‌توان گفت که نثر زنان و مردان سفرنامه‌نویس دوره قاجار، هرچند در ساختار جملات متفاوت است، اما هر یک به‌نوعی بازتاب‌دهنده شرایط اجتماعی و فرهنگی نویسندگان خود بوده و به همین دلیل نمی‌توان به راحتی از آن‌ها به‌عنوان دو سبک مستقل و

کاملاً متفاوت یادکرد. بلکه این تفاوت‌ها بیشتر به تفاوت در رویکرد، موضوعات مورد توجه و محدودیت‌های محیطی و اجتماعی مرتبط است.

۳.۴ به‌کارگیری زبان شفاهی

در نثر زنان قاجار، به‌کارگیری زبان شفاهی به شکلی برجسته نمایان است و این ویژگی تا حد زیادی بازتاب‌دهنده زندگی و تجربیات روزمره آن‌هاست. زبان شفاهی که به‌طور طبیعی در گفتگوهای روزانه استفاده می‌شود، در نوشته‌های زنان قاجاری نیز جایگاه ویژه‌ای دارد. این امر از چند جهت قابل بررسی است. اولین و مهم‌ترین دلیل این امر، می‌تواند محدودیت‌های آموزشی و فرهنگی باشد که زنان دوره قاجار با آن مواجه بودند. به دلیل دسترسی محدودتر زنان به آموزش‌های رسمی و ادبی، نوشتار آن‌ها بیشتر بر پایه زبان و بیانی شکل می‌گرفت که در محیط‌های خانگی و اجتماعی روزمره با آن آشنا بودند. این محیط‌ها معمولاً غیررسمی و بیشتر مبتنی بر گفتار شفاهی بود، بنابراین نثر آن‌ها نیز انعکاسی از این زبان غیررسمی و محاوره‌ای بود.

زنان قاجاری به موضوعاتی می‌پرداختند که مستقیماً با زندگی روزمره و مسائل خانوادگی مرتبط بود. این موضوعات اغلب نیاز به بیانی ساده و قابل فهم داشت که زبان شفاهی به‌خوبی این نیاز را برآورده می‌کرد. استفاده از اصطلاحات و عبارات محاوره‌ای، ضرب‌المثل‌ها و تعبیرات بومی در نوشتار زنان قاجاری، به نوشته‌های آن‌ها رنگ و بویی از زندگی واقعی و ملموس می‌بخشید و فاصله میان نویسنده و خواننده را کاهش می‌داد. این تمایل به استفاده از زبان شفاهی همچنین نشان‌دهنده نوعی صمیمیت و صداقت در بیان است که در نثر زنان قاجاری دیده می‌شود. آن‌ها به‌جای استفاده از زبان رسمی و ادبی که ممکن است برایشان ناآشنا یا دشوار باشد، از زبان روزمره و طبیعی خود بهره می‌گرفتند تا احساسات و تجربیات خود را به شکلی مستقیم و بی‌واسطه منتقل کنند.

«فرش توی چادر چنان داغ است که دو دقیقه پا در یکجا نمی‌توان گذارد. باد می‌آید مثل آلوی تنور» (عالیه خانم، ۱۴۰۱: ۷۰)

«احوالم باز عصری به هم خورد. خیلی ضعف آورده روزه برایم. باز امشب تا سحر هی زن‌های شاه آمدند و رفتند. ای، راستی روز عید هم از خانه‌ی سردار برای نواب علیه تاج‌السلطنه عیدی آوردند.» (همان: ۱۴۰) و (ر.ک: همان: ۶۵، ۲۲۲، ۱۹۵، ۷۷)

«لعت به رضای کرمانی آتش گرفته» (سکینه سلطان: ۱۴۰۱: ۶۷)

«زن‌های حمام گویا تا به حال آدم‌نندیده بودند، هی می‌پرسیدند کجایی هستی؟ زن کی هستی؟» (همان: ۳۲)

۴.۴ سبک و لحن نوشتار

برای بررسی و مقایسه لحن و سبک نوشتار در سفرنامه‌های زنان و مردان دوره قاجار، ابتدا باید به این نکته توجه داشت که این آثار بازتاب‌دهنده تجربه‌های شخصی نویسندگان خود هستند و تحت تأثیر جایگاه اجتماعی، جنسیت و زمینه‌های فرهنگی آن دوره نیز قرار دارند. سفرنامه‌های قاجاریه، به‌ویژه زمانی که از سوی زنان و مردان نگاشته شده‌اند، دارای رویکردهای متفاوتی به روایت تجربه‌های سفر هستند. در این متن‌ها، مردان بیشتر تمایل به مستندسازی دقیق و توصیفاتی دارند که در آن‌ها رویدادها و وقایع با دقت و از زاویه‌ای رسمی بررسی می‌شود. در مقابل، زنان اغلب از زاویه‌ای صمیمی و احساسی به روایت‌های خود می‌پردازند و این روایت‌ها بیشتر به جنبه‌های شخصی و عاطفی متمایل هستند. این تفاوت‌ها علاوه بر لحن و سبک نوشتار، در نوع نگاه و توجه به جزئیات نیز مشهود است. از این رو، مقایسه این متون می‌تواند به درک بهتر از چگونگی تأثیر جنسیت و موقعیت اجتماعی بر نوع روایت و نوشتار نویسندگان کمک کند.

با توجه به این که سیف‌الدوله از شاهزادگان رده‌بالای قاجار است، این موقعیت در لحن و سبک نوشتاری او تأثیرگذار بوده و آن را متمایز می‌کند. سبک نوشتاری سیف‌الدوله، برخلاف دیگر نویسندگان که بیشتر از تجربه‌های روزمره و شخصی خود الهام می‌گیرند، بیشتر رنگ و بوی رسمی، مقتدرانه و حتی نمایشی دارد. این سبک نشان‌دهنده جایگاه اجتماعی او به‌عنوان یک شاهزاده و فردی بانفوذ است.

در مقایسه با عالیه خانم، ناصرالسلطنه و سکینه سلطان، سیف‌الدوله از لحنی بهره می‌برد که سعی در حفظ شأن و مقام اجتماعی‌اش دارد. او از واژگان پیچیده‌تر و زبان ادبی‌تری استفاده می‌کند که سطح تحصیلات و دانش او را منعکس می‌کند و قدرت و اقتدارش را نشان می‌دهد. در واقع، لحن او کمتر احساسی و شخصی است و بیشتر به سوی تحلیل‌های اجتماعی، سیاسی یا حتی فرهنگی گرایش دارد.

عالیه خانم، در مقابل، با لحن صمیمی و خودمانی‌اش، فضای راحت و بی‌پیرایه‌ای را در نوشته‌هایش به وجود می‌آورد. این سبک، به‌نوعی نشان‌دهنده نزدیکی او به زندگی روزمره و جزئیات شخصی است که برای خواننده قابل لمس و درک است. عالیه خانم بیشتر از

تجربه‌های شخصی و احساسات خود سخن می‌گویند و کمتر به تحلیل‌های رسمی و پیچیده می‌پردازد.

ناصرالسلطنه، با لحنی رسمی و گزارش گونه، به‌عنوان فردی که به مستندسازی و تحلیل رویدادها علاقه دارد، بیشتر به توصیف شرایط و وقایع با دقت و جزئیات می‌پردازد. او از زبانی دقیق و فنی استفاده می‌کند که با سبک نوشتاری سیف‌الدوله تا حدودی همخوانی دارد، اما تمرکز او بیشتر بر گزارش دادن و ثبت وقایع است تا نمایش قدرت یا جایگاه اجتماعی. البته در بخش‌هایی از سفرنامه نیز مشاهده می‌شود که به بهانه‌های مختلف به جایگاه اجتماعی خود واضح اشاره می‌کند و آن را مایه‌ی غرور و بزرگی خود می‌داند.

سکینه سلطان، همان‌طور که قبلاً اشاره شد، لحنی دارد که تعادل بین احساسات شخصی و آگاهی اجتماعی را حفظ می‌کند. سبک او، اگرچه حاوی حساسیت‌های عاطفی است، اما در عین حال به شرایط فرهنگی و اجتماعی نیز توجه دارد و سعی می‌کند این جنبه‌ها را در نوشته‌هایش منعکس کند. او نیز همچون سیف‌الدوله، از طبقه اجتماعی بالای جامعه است، اما لحن او بیشتر به‌سوی تعادل و تلفیق دیدگاه‌های شخصی و اجتماعی متمایل است.

به‌طور کلی لحن و سبک نوشتاری این چهار نفر را می‌توان در طیفی از صمیمیت و عاطفه تا رسمیت و قدرت‌نمایی دسته‌بندی کرد. سیف‌الدوله در این طیف، نزدیک به سمت رسمی و مقتدرانه قرار دارد، در حالی که عالی‌خانم در سمت صمیمی و شخصی آن قرار می‌گیرد. ناصرالسلطنه و سکینه سلطان نیز به ترتیب در نقطه‌های میانی این طیف قرار می‌گیرند، ناصرالسلطنه به‌سوی رسمی و گزارش گونه و سکینه سلطان به‌سوی متعادل و تحلیل‌گرانه متمایل هستند.

۵. نتیجه‌گیری

سفرنامه نویسی در ایران سابقه‌ای دیرینه دارد اما در دو قرن اخیر به‌ویژه دوره قاجار گسترش و رواج یافته است. سفرنامه‌های دوره‌ی قاجار یکی از رسانه‌های آن دوره محسوب می‌شده که سفرنامه‌های حج و عتبات آن توسط زنان و مردان به رشته تحریر در آمده است. در بررسی بینامتنی این سفر در دو ساحت جنسیتی مذکور نتایج زیر به دست خواهد آمد:

الف) زبان نوشتار: در سفرنامه مردان زبان سفرنامه‌ها اغلب رسمی و پیچیده است. آن‌ها از واژگان ادبی و اصطلاحات فنی استفاده می‌کنند که معمولاً در متون رسمی یا علمی رایج است. این نوع زبان به متون آن‌ها جدیت خاصی می‌بخشد. مردان برای بیان دیدگاه‌ها و نظرات خود از جملات طولانی و کلمات پرطمطراق استفاده می‌کنند. در مقابل زبان سفرنامه‌های زنان ساده و روان‌تر است. آن‌ها از واژگان روزمره و عامیانه استفاده می‌کنند که در مکالمات روزانه رایج است. این نوع زبان به متون آن‌ها حسی از صمیمیت و نزدیکی می‌دهد. زنان بیشتر به توصیف احساسات و تجربیات شخصی می‌پردازند، بنابراین از زبان ساده و قابل فهم برای بیان این تجربیات استفاده می‌کنند. مردان در نوشته‌های خود از اصطلاحات سیاسی، تاریخی، نظامی و جغرافیایی استفاده می‌کنند. این اصطلاحات به آن‌ها امکان می‌دهد تا اطلاعات دقیقی درباره مشاهدات خود ارائه دهند و به تحلیل مسائل پردازند زنان از اصطلاحات مربوط به زندگی روزمره، روابط اجتماعی و موضوعات مرتبط با زنانگی استفاده می‌کنند. این اصطلاحات به آن‌ها کمک می‌کند تا تجارب و مشاهدات خود را از دیدگاه زنانه و با تأکید بر جزئیات زندگی روزمره بیان کنند.

ب) نحو و ساختار جملات: نحو جملات در سفرنامه‌های مردان اغلب پیچیده است و شامل جملات مرکب با چندین زیر جمله می‌شود. مردان برای توضیح موضوعات مختلف از جملات طولانی استفاده می‌کنند که با حروف ربط متعدد به هم پیوسته‌اند. این پیچیدگی گاهی به دلیل تلاش برای ارائه تحلیل‌های جامع و دقیق است. نحو جملات در سفرنامه‌های زنان ساده و مستقیم است. آن‌ها از جملات کوتاه و مستقل استفاده می‌کنند که به راحتی قابل فهم هستند. زنان تمایل دارند اطلاعات را به صورت جداگانه و بدون پیچیدگی بیان کنند، به همین دلیل جملات آن‌ها غالباً یک موضوع مشخص را بدون انحراف به سایر موضوعات پوشش می‌دهد. ترتیب واژگان در جملات مردان بر اساس قواعد نحوی کلاسیک فارسی است. آن‌ها از ترتیب واژگان رسمی و استاندارد استفاده می‌کنند که به جمله، ساختاری استوار و متوازن می‌بخشد. زنان گاهی در ترتیب واژگان انعطاف‌پذیری بیشتری نشان می‌دهند. آن‌ها به دلیل تأکید بر یک جنبه خاص یا به دلیل صمیمیت موجود در متن، ترتیب واژگان را به شکلی تنظیم می‌کنند که بیشتر با نحوه گفتار روزمره هماهنگ است.

ج) واژگان: زنان بیشتر از مردان به استفاده از واژه‌های مبهم تمایل دارند و بیشتر از صورت غیرصریح و مبهم استفاده می‌کنند. در مقابل مردان از واژه‌های دقیق و مصداقی استفاده می‌کنند. سوگند واژه‌ها در متن‌های زنانه بیشتر از متن‌های مردانه مشاهده شد. ذاتاً زنان به کلام مؤدب‌گرایش بیشتری دارد و علت آن را انتظار جامعه از آن‌ها بیان می‌کنند. گویی جامعه از آن‌ها توقع دارد که در همه احوال رفتار مؤدبانه و صحیحی از خود نشان دهند و این نوع از کنترل اجتماعی باعث می‌شود این نوع کلام‌ها در متن‌های زنانه کمتر باشد. پیش‌فرض ابتدایی این پژوهش بر آن بود که نسبت دشنام و ناسزاها در متن‌های مردانه بیشتر از متن‌های زنانه باشد. در متن‌های بررسی شده، عالی‌ه خانم با استفاده ۵۵ دشنام (رکیک و غیر رکیک) و ۲۳ مورد لعن و نفرین بالاترین تعداد دشواژه‌ها را به کار گرفته است؛ که علت آن را می‌توان فشار روحی و تأثیرات سختی‌های سفر و تأثیر طبقه‌ی اجتماعی متوسط بیان کرد.

استفاده از واژگان و ترکیبات عربی و کاربست واژگان زبان‌ها و گویش‌های دیگر در متن ناصرالسلطنه بیشتر از دیگر متون بررسی شده، است. او با به‌کارگیری بیش از ۵۰۰ واژه و ترکیب عربی، ۱۶۹ واژه‌ی انگلیسی، ۹۰ واژه از گویش‌های مختلف و ۱۸۴ واژه از زبان ترکی و دیگر زبان‌ها بیشتری تعداد را به‌کاربرده. علت آن نیز می‌تواند خوی اشرافی و غرور بسیار زیاد و اهل تفاخر بودن او باشد. واژگان به کار گرفته‌شده در متن زنان کاملاً با محیط زیسته و تجربه آنان مطابقت دارد. مردان از قیدها و صفت‌های دقیق و تحلیلی استفاده می‌کنند تا به توضیحات خود دقت بیشتری ببخشند. این قیدها و صفت‌ها به آن‌ها کمک می‌کند تا مشاهدات خود را با جزئیات بیشتری ارائه دهند. زنان از قیدها و صفت‌های احساسی و توصیفی استفاده می‌کنند. آن‌ها به‌جای تمرکز بر دقت فنی، بر احساسات و برداشت‌های شخصی خود تأکید می‌کنند و از این طریق جملات خود را غنی‌تر می‌کنند. در بهره‌گیری از قیدها نیز زنان با مجموع ۱۱۹ قید تردیدی تمایل بیشتری به کاربست این نوع قیدها دارند.

د) سبک روایت: سبک روایت در سفرنامه‌های مردان غیرمستقیم و تحلیلی است. آن‌ها به توصیف محیط و رویدادها از زاویه‌ای کلی و گاه انتزاعی می‌پردازند و تلاش می‌کنند تا از زاویه‌ای جامع و علمی به مسائل نگاه کنند. در مقابل اما سبک روایت زنان مستقیم‌تر و شخصی‌تر است. آن‌ها به بیان تجربیات و احساسات خود به شکل مستقیم و بدون واسطه می‌پردازند و این امر به روایت آن‌ها حالتی زنده و ملموس

می‌دهد. مردان اغلب به شیوه‌ای که گویی با یک مخاطب جدی و آگاه صحبت می‌کنند، می‌نویسند. نوشته‌های آن‌ها حالت گزارشی و تحلیلی دارد. در سفرنامه‌های خود گاه به شکلی غیررسمی و دوستانه با مخاطب خود صحبت می‌کنند از عبارات و واژگانی استفاده می‌کنند که به متن حالت گفت‌وگویی و نزدیک به مکالمه بدهد. شیوه روایت عالیله خانم صمیمی و دوستانه‌تر از سفرنامه سکینه سلطان است. او اسامی زیادی در متن خود به کار گرفته بدون اینکه نسبتش را با آن افراد توضیح دهد گویی همه، با نزدیکان او آشنایی داشته‌اند. همین امر باعث می‌شود متن صمیمی‌تر به نظر برسد. می‌توان نتیجه گرفت تفاوت زبان و نحو جملات در سفرنامه‌های زنان و مردان قاجاری ناشی از نقش‌ها و انتظارات اجتماعی و بیانگر دیدگاه‌های متنوع و متناسب با تجربیات و علائق هر جنسیت نیز است.

در بررسی محور روان‌شناختی سفرنامه‌های زنان و مردان قاجاری، یکی از نکات برجسته، تفاوت‌های اساسی در نحوه پردازش و بازتاب تجربیات شخصی و احساسات است. زنان به خوداندیشی، بازتاب احساسات و بیان تجربیات شخصی تمایل نشان می‌دهند، درحالی‌که مردان بر جنبه‌های بیرونی و عینی تجربه‌های خود تمرکز دارند. این تفاوت‌ها بازتاب‌دهنده دیدگاه‌های متفاوت جنسیتی و نمایانگر نحوه تعامل آن‌ها با دنیای درونی و بیرونی است.

در سفرنامه‌های زنان، خوداندیشی و بازتاب احساسات و تجربیات شخصی جایگاه ویژه‌ای دارد. زنان غالباً از سفرهای خود به‌عنوان فرصتی برای تأمل و تحلیل درونی استفاده می‌کنند. آن‌ها احساسات خود را در مواجهه با محیط‌ها، افراد و وقایع مختلف به‌طور صریح بیان می‌کنند. این رویکرد، سفری به درون نیز به حساب می‌آید، جایی که نویسندگان زنان با بیان ترس‌ها، امیدها، شادی‌ها و ناامیدی‌های خود، تجربه‌های شخصی‌شان را به اشتراک می‌گذارند. این نوع نوشتار به خواننده اجازه می‌دهد تا به دنیای بیرونی و به دنیای درونی نویسنده دسترسی پیدا کرده و با او هم‌ذات‌پنداری کند.

خوداندیشی زنان در سفرنامه‌ها، بازتاب‌دهنده تأملات آن‌ها درباره جایگاه خود در جهان، نقش‌های اجتماعی و مسائل شخصی است. آن‌ها از سفرهای خود به‌عنوان فرصتی برای درک بهتر خود و محیط اطراف استفاده می‌کنند. این تأملات ممکن است شامل سؤالاتی درباره معنی زندگی، ارزش‌های شخصی، یا حتی بازاندیشی در نقش‌های جنسیتی باشد. زنان در این متون به دنبال یافتن ارتباط بین تجربیات شخصی و مسائل بزرگ‌تر

زندگی‌اند، به گونه‌ای که سفرنامه‌های آن‌ها به نوعی دفتر خاطرات تبدیل می‌شود که در آن افکار و احساسات عمیقشان را با مخاطب در میان می‌گذارند.

از سوی دیگر، مردان در سفرنامه‌های خود به تجربه‌های بیرونی و عینی توجه دارند. آن‌ها کمتر به بازتاب احساسات شخصی و درونی خود می‌پردازند و به جای آن به توصیف رویدادها، افراد و مکان‌ها تمرکز می‌کنند. این دیدگاه، بیشتر به مشاهده و ثبت وقایع می‌پردازد تا تأمل درونی. مردان به عنوان ناظران بیرونی، کمتر به تحلیل احساسات خود می‌پردازند و بیشتر به جمع‌آوری اطلاعات و ارائه گزارش‌هایی عینی و دقیق از مشاهدات خود مشغول‌اند. این رویکرد می‌تواند ناشی از انتظارات اجتماعی برای مردان در نقش‌های رسمی‌تر و بیرونی‌تر باشد، جایی که ابراز احساسات و خوداندیشی ممکن است به عنوان نشانه‌ای از ضعف یا عدم واقع‌بینی تلقی شود.

پی‌نوشت‌ها

۱. واژه‌ی ترکمنی، به معنای قایق‌های نسبتاً بزرگ
۲. ایستگاه
۳. نمایشگاه
۴. موزه
۵. اصطلاحی در گویش نهاوندی و لری به معنای دلسوزی و دل‌تنگی شدید که باعث غم فراوان می‌شود.

کتاب‌نامه

- آلن، گراهام. (۱۳۸۵). *بینامتنیت*، ترجمه پیام یزدان جو، تهران: نشر مرکز
- احمدی، بابک. (۱۳۹۳). *ساختار و تأویل متن*، تهران: نشر مرکز
- ترادگیل، پیتر، (۱۳۷۶). *زبان‌شناسی اجتماعی: درآمدی بر زبان و جامعه*، (ترجمه محمد طباطبایی)، تهران، آگه
- سراج، سید علی. (۱۳۹۴). *گفتمان زنانه: روند تکوین گفتمان زنانه در آثار نویسندگان زن ایرانی*، تهران: روشنگران و مطالعات زنان.
- سکینه سلطان (وقار الدوله) (۱۴۰۱)، *خانم! فردا کوچ است*، ویرایش زهرا صالحی زاده، تهران: نشر اطراف

بررسی بینامتنی در سفرنامه‌های زنان و مردان دوره قاجار (محبوبه مباشری و دیگران) ۲۵۵

سلطان محمد میرزا (سیف‌الدوله) (۱۳۶۴)، *سفرنامه سیف‌الدوله معروف به سفرنامه مکه*، تصحیح علی‌اکبر خداپرست، تهران: نشر نی

شیرازی، عالیه خانم، (۱۳۹۷). *چادر کردیم رفتیم تماشا*، ویرایش زهره ترابی، تهران: نشر اطراف طباطبایی دیبا، میرزا نصرالله خان، (۱۳۹۱). *سفرنامه ناصری*، تصحیح رسول جعفریان، تهران: مرکز اسناد پژوهش کتابخانه، موزه و مرکز اسناد جمهوری اسلامی

فتوحی، محمود، (۱۳۹۰)، *سبک‌شناسی، نظریه‌ها، رویکردها و روش‌ها*، تهران: سخن
لیکاف، رابین، (۲۰۰۳). *زبان و جایگاه زن*، (مریم خدادادی و یاسر پور اسماعیل مترجم)، تهران: نگاه نامور مطلق، بهمن. (۱۳۹۴) *درآمدی بر بینامتنیت، نظریه‌ها و کاربردها*، تهران: انتشارات سخن.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی